

DE IURE GENTIUM EUROPAEUM

Проф. д. ю. н. Малина Новкиришка, НБУ

DE IURE GENTIUM EUROPAEUM

Prof. Malina Novkirishka, PhD

Abstract: *In recent decades, in the scientific literature, in law, as well as in the political space and in the media, is increasingly used a new expression- Ius gentium europaeum. It is a concept that is in most cases identified with the law of the European Union (EU). In other cases, we are thinking about the historically formed legal systems in Europe in a comparative perspective. A few works are dedicated to the so-called the external history of the Roman law and its importance for the formation of European law.*

The article present the discussion about the actual content of the term "ius gentium europaeum" and whether this is only a pretentious latinized version of a modern terminology. The concept of Europe, the roman concept of Ius gentium and the prospects for the formation of a single European law has been consistently considered.

Keywords: *Europe, European Union, Roman Law, ius gentium, ius naturale, European law.*

*IG.1.1. Omnes populi, qui legibus et moribus reguntur,
partim suo proprio, partim communi
omnium hominum iure utuntur.*

1. Въведение

Десетгодишният юбилей от приемането на България в Европейския съюз през 2007 г. е повод за много размисли в различни насоки. Една от тях е свързана с опита на миналото, претворен в настоящето. Несъмнено всеки юрист знае, че съвременното право на европейските държави е изградено върху фундамента на римското право, върху неговите принципи и основни институти, универсално приложими и с непреходна стойност. Безспорно е и запазването на латинската правна терминология, на сентенциите на римските *iurisprudentes* в европейските езици и в правната наука и практика. Все по-често римското право се споменава в основата на идеята и стремежа за изграждане на общо европейско право. Но за всички държави членки на Европейския съюз остава от първостепенна важност въпросът за съотношението между националното право и това, прилагано в рамките на Общността. Именно от тази гледна точка звучат почти пророчески думите, с които в средата на II в. сл. Хр. започват Институциите на Гай, които съм поставила като мото на настоящата статия: Всички народи, които се управляват от законите и обичаите, се ползват било от своето собствено право, било от правото, което е общо за всички хора. Има спорове дали все пак не става въпрос за генезиса на идеята за международно публично право, но всеки романист, запознат със същността и автентичните текстове на римската юриспруденция, се противопоставя на това „вмъкване“ на *ius gentium* в съвременните модели за обособяване на правните отрасли.

В тази връзка бих искала да насоча вниманието и към един нов израз - *Ius gentium europaeum*, използван все по-често в последните десетилетия в научната литература, в правните среди, а също и в политическото пространство и в медиите. В повечето случаи то се идентифицира с правото на Европейския съюз (ЕС)¹. В други

¹ Италианското издателство Editoriale Scientifica в Неапол има съответна колекция от книги, озаглавена „*Jus gentium europaeum: collana di studi comunitari*“. Достатъчно е да се видят заглавията на книгите, които влизат в нея, за да се разбере смисълът, влаган в понятието „*ius gentium europaeum*“ – разнородни

случаи се имат предвид исторически формиралите се правни системи в Европа в компаративистичен план². Не са малко съчиненията, посветени на т. нар. външна история на римското право и неговото значение за формирането на европейското право³.

Има ли реално съдържание в понятието „*ius gentium europaicum*“ или това е само претенциозна латинизирана версия на една съвременна терминология? Струва ми се, че доколкото то не е с автентичен римскоправен произход, е необходимо последователно да се спрем на неговите съставни елементи и да потърсим точния смисъл, в който то може да се използва, като се отчита римската традиция.

2. Терминът и понятието за Европа

На първо място би трябвало да се разгледа понятието за Европа, което в различните му смислови пластове - географски, политически, социален, културен и пр., е една от най- дискутираните теми на всички нива. От една страна, това е обект на сериозни научни изследвания, противопоставяне на теории за етимологията, историческото развитие на понятието, съдържанието му от различни гледни точки според древните и съвременните автори. За политиците определянето на границите на Европа е от съществено значение⁴. Ако се обърнем към Античността, в гръцката митология Европа е красивата дъщеря на Агенор, цар на финикийския град Тир. Увлечен от хубостта ѝ, Зевс се преобразява на красив бял бик и я отвлича на остров

изследвания по правото на ЕС. Вж. авторите и техните съчинения според каталога на издателството: BALDI, C.E. *Per un'Europa possibile. Libro nero dei fondi strutturali*, 1997; BALLARINO, T., BELLODI, L. *Gli aiuti di stato nel diritto comunitario*, 1997; ID. *Telecomunicazioni e concorrenza nel diritto comunitario*, 1999; CAPELLI, F. *L'euro nell'ordinamento dell'Unione Europea*, 1999; COLONNA, R. SCHULZE, S. T. (ed.) *L'interpretazione del diritto privato europeo e del diritto armonizzato*, 2004; TUFANO, M.L. (ed.) *Cantiere Europa. Le riforme istituzionali dell'Unione*, Atti del Convegno Napoli, 6-7 giugno 2003, 2004; Risi, C. (ed.) *L'azione esterna dell'Unione Europea*, 2010, 3e ed.; FONTANA, E. *Aiuti di Stato e diretta efficacia*, 2006; Tufano, M.L. *La crisi dell'Unione Europea. Problematiche generali e verifiche settoriali*, 2007; DE SALVIA, M. *La Convenzione europea dei diritti dell'uomo*, 2007; GIAMPAOLINO, L. *Dall'attività amministrativa al mercato*, 2008; PANEBIANCO, M. (ed.) *Il G8 2009. Sistema multi-regionale di Stati*, 2010; ARENA, A. *La nozione di servizio pubblico nel diritto dell'integrazione economica. La specificità del modello sovranazionale europeo*, 2011; PALLOTTA, O. *Il diritto della concorrenza dell'Unione europea a tutela dei consumatori*, 2011; PETRALIA, V. *La vittima di reato nel processo di integrazione europea*, 2012; DI CRISTINA, F. *La regolazione pubblica dei servizi privati. Principi e regole nel mercato europeo a un decennio dalla direttiva Bolkestein*, 2015; BONFIELD, L., CATALDI, G. PARISI, N., VENTURI, P. (ed.) *Immigrazione e diritto alla cittadinanza. Immigration and Right to Nationality*, 2015.

² Вж. едно от най- значимите съчинения в този аспект, макар и с акцент на цивилистичната традиция на ZIMMERMANN, R. *RomanLaw, ContemporaryLaw, EuropeanLaw: TheCivilianTraditionToday*. Oxford, 2000. Срв. и АННЕРС, Э. *История европейского права*, Москва, 1994 и цитираната там литература; PADOA SCHIOPPA, A. *Storia del diritto in Europa. Dal medioevo all'età contemporanea*, Bologna, 2007; CARVALE, M. *Storia del diritto nell'Europa moderna e contemporanea*, Roma, 2012; срв. и DAVID, R., JAUFFRET-SPINOSI, C. *Les grands systèmes de droit contemporains*, 11e ed., 2011.

³ Вж. KOSCHAKER, P. *Europa und das Römische Recht*. München-Berlin, 1947 (1958, 1966) STEIN, P. *RomanLaw in European History*. Cambridge, 1999 със съответни преводи на френски, италиански, испански. Съвременната романистика млага именно такъв смисъл в понятието „европейско право“ - вж. напр. съчиненията на CANNATA C. A. *Lineamenti di storia della giurisprudenza europea. Vol. 1: La giurisprudenza romana e il passaggio dall'Antichità al Medioevo*. Torino, 1976; ID. *Materialiperuncorsodifondamentideldirittoeuropeo. Vol. 1-2*, Torino, 2008; сборника DIRITTO ROMANO, TRADIZIONE ROMANISTICA E FORMAZIONE DEL DIRITTO EUROPEO: giornate di studio in ricordo di Giovanni Pugliese (1914-1995), Padova, 2008 и пр.

⁴ Особено големи дискусии има по въпроса за източната граница на Европа, доколко Русия и Турция са част от Европа, доколко има идентифициране с Европейския съюз (макар че Швейцария и Норвегия, както и другите държави извън ЕС едва ли могат да не се считат за европейски страни), доколко Европа е предимно континенталната част на континента и пр. Вж. ZIMMERMANN, R. *Roman Law and European Culture (Derecho Romano y Cultura Europea)*, - In: *Revista de Derecho Privado*, 18 (2010), p. 5-34.

Крит. От тяхната любов се раждат трима сина – Минос - бъдещият цар на Крит, Сарпедонт и Радамант⁵.

Така преданието свързва създаването на понятието за Европа с Критската цивилизация - една от първите (и доста по-развита от елинската) цивилизации в Средиземноморието.

Етимолозите считат, че като епитет лексемата „Европа“ може да се свързва и с Хера или Деметра, тъй като произхожда от гръцките корени *ευρύς* (широк) и *ὄψις* (очи), т. е. „едроока“ (*εὐρώπη*), както са определяни тези богини⁶. Според други автори пък названието „Европия“ означава „тъмна страна, страна на залеза“, което се съпоставя със семитските и акадските названия на залеза и е обвързано с идеята за земите на Запад, непознати за хората от източните цивилизации.

В древногръцките географски понятия като Европа първоначално се назовава само континентална Гърция, т. е. терминът се използва за разграничаване на гръцките полиси от западния и източния бряг на Егейско море. Като означаване на целия континент, т. е. територията на север от Средиземно море, но с неопределена площ и с неизвестни граници от север, се среща към началото на VI в. пр. Хр. в Теогонията на Хезиод (ок. 700 г. пр. Хр.). Според Хекатей от Милет (ок. 480 г. пр.Хр.) Средиземно море е центърът на света, който разделя Европа от Азия, в която се включват Египет и Либия. През I в. римският автор Варон (116-27 г. пр. Хр.) приема, че „Европа“ се назовават страните на север от Босфора, а „Азия“ - тези на юг. През IV в. Европа се нарича една от шестте провинции на Тракийския диоцез и територията ѝ отчасти е съответна на тази на съвременна турска Източна Тракия.

Идеята за общност и принадлежност към един свят за първи път се проявява у гръците при войните и с персите, когато те противопоставят своята държава на азиатската. Есхил и Херодот говорят за гръците и другите цивилизовани народи, които се управляват сами и се подчиняват на законите за разлика от народите в Азия, които са подчинени на своеволията на един човек. Херодот (История, I.4. in fine) пише, че „персите считат Азия и живеещите там варварски племена за свои, а Европа и Елада да тях са чужда страна“. Латинските автори пък рядко споменават Европа в този смисъл.

Едно от първите споменавания на „*tutus Europaе*“ е в писмо на Св. Коломбан до папа Григорий Велики в края на VI в., последвано от хроника за победата на Карл Мартел над арабите при Поатие през 732 г.⁷, но Европа се появява като политическа реалност едва при Крал Велики, който създава доминираща държава, в която официален език е латинският, има обща валута и единствена религия - християнството.

Европа в исторически план се противопоставя на Азия и Африка в Древността, а след Великите географски открития „Старият континент“ се противопоставя на „Новия свят“.

Най-често понятието се използва в културен план като общност от страни, някои и с общо историческо минало, с исторически, лингвистични и религиозни различия,

⁵ За мита за Европа по- подробно вж. PULIGA, D., PANICHI, S. *Un'altra Grecia: le colonie d'Occidente tra mito, arte e memoria*, Torino, 2005, p. 76 s.; ЛОСЕВ, А. Ф. *Мифология греков и римлян*. Москва, 1996, с. 223.

⁶ Вж. CHANTRAINE, P. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*. Paris, 1968. Ако се приеме този превод, то е ясно защо в гръцката митология и епоса има много жени с името *Εὐρώπη* („едроока“, т.е. с много красиви очи)- дъщерята на гиганта Титос, майката на Ниоба, една от океанидите-дъщери на Океан и Тетис, съпругата на Данай, митологичната царица на Крит (според Омир) и пр.

⁷ Въпреки че е майордом на Кралството на франките, Мартел е запомнен с победата си в битката при Поатие, в резултат на което цяла Южна Галия е освободена от арабите. Заедно със съвместната победа на хан Тервел и император Лъв III Исавър над арабите през 717 г. при Константинопол двете битки се считат за спасението на Европа от арабската заплаха, макар че арабите завземат и се настъпват трайно на големи части от Пиренейски полуостров.

своего рода цивилизация, която със създаването на Европейския съюз често се идентифицира с него. Но в исторически план Европа е гръко- римската цивилизация, която поставя основите на развитието на всички държави на континента.

В този смисъл историческият преглед на използването на лексемата „Европа“ не дава възможност да определим конкретния смисъл и въобще изграждането на едно единно понятие. Някои автори считат, че не е ясно защо географите през XVI в. възприемат това название за една част от света, която не може да се приеме като самостоятелен континент, а още по-малко да се определят ясно нейните източни граници. Римската империя, християнският свят създават политически и културни общности, които съвсем не се вписват в това понятие за Европа. Приема се, че едва от началото на XIX в. терминът се използва с географско-политическо съдържание, свързан е със създаването на националните суверенни държави, които се основават на правовия ред и мира като обединителни идеи⁸.

Съвсем ново съдържание се влива в понятието след Втората световна война, когато на това понятие трябва да се даде ново политическо съдържание в условията на възстановяване на държавността, икономиката, социалните и културните устои на европейските народи, пострадали основно от военните действия в региона. Някои автори подчертават и ролята на американското правителство, което в стремежа си да ограничи военните конфликти далече от своя континент и да изтегли войските си от Европа, материално насърчава преодоляването на следвоенния хаос в Европа⁹. Необходимо е време за избистряне на идеите за създаване на наднационално обединение на държавите в Европа за едно мирно и проспериращо развитие, но и за недопускане на нов военен конфликт. Обикновено се изследва в тази връзка създаването на Европейска общност за въглища и стомана, Европейска икономическа общност и Европейска общност за атомна енергия и като финал- на Европейския съюз.

Не бих искала да утежнявам изложението с проследяване на действията и развитието на идеите за създаване на Обединена Европа и употребата на различни изрази, с които да се квалифицира - по-точно или по-абстрактно, понякога и твърде политически оцветено изграждането на Европейския съюз, политиката за присъединяване на нови държави и за неговото развитие. Но все по-често понятията „Европа“ и „Европейски съюз“ се използват като идентични, особено в неюридическата лексика. Това налага едно по- прецизно определяне и на понятията за „европейско право“ и „право на Европейския съюз“. В тази насока представянето на римскоправната концепция за *ius gentium* би могло да стане отправна позиция.

3. Римскоправната концепция за *ius gentium*

Терминът „*ius gentium*“ е преминал през вековете до наши дни, макар и да се използва предимно в понятийния апарат на компаративистите и в публичноправен смисъл. В римското право той има по-различно съдържание, а и самото т. нар. „право на народите“ е значително по-различно както от съвременното международно публично, така и от международното частно право. При „*ius gentium*“ в античния му вариант определено може да се говори повече за универсализма, отколкото за интернационализма при създаването и прилагането му¹⁰.

⁸Вж. BURGELIN, H. Histoire de la notion d'Europe. In: Autres Temps. Les cahiers du christianisme social, 29 (1991). p. 6 ss.

⁹Вж. BURGELIN, op. cit., p. 7-8.

¹⁰CATALANO, P. Linee del sistema sovranazionale, Torino, 1965; CHEVREAU, E. Le droit romain et la construction d'un système juridique a vocation universelle. – In : Les défis méditerranéens à travers l'union pour la Méditerranée. Paris, 2010, p. 105-109.

Съчиненията, посветени на *ius gentium*, трудно могат да се изброят¹¹. В тях се изследват различни аспекти както на понятието за универсално право на народите, така и на реалните измерения, в които се проявява регулативния му ефект в Древния Рим.

Изследването на римскоправната концепция за *ius gentium* може да се каже, че започва паралелно с неговото създаване и обособяване като система от норми, прилагана от римляните в отношенията им с „не-римляните“. И макар да не са привърженици на теоретизирането, нито пък да съставят догматични трактати, римските *iurisprudentes* имат ясна представа за този нормативен комплекс, развиван чрез практиката на преторите и провинциалните магистрати и постепенно инкорпориран в цялостната система от римскоправни норми. Ние няма да намерим някаква систематизирана уредба, която да наречем по този начин, нито пък специални съчинения, посветени на това право. Но именно във връзка с разрешаването на различни казуси, както и с изначалното признаване на определени права на всички хора, които живеят както на територията на римската държава и свързаните с нея провинции, така и извън тях, можем да съберем мозайката от правила, създадени от римляните или възприети от другите народи, които като цяло формират *ius gentium*.

При анализа на понятието за *ius gentium* се подчертава единството на двата термина, които първоначално имат строго обвързано с римската религия и римския народ значение. *Ius* е названието на правото, което етимолозите отнасят към клетвените обети за честност и справедливост, дадени пред Юпитер, а *gens, gentes* се назовават трите основни общности, които генетично формират *populus romanus*. Трябва да изминат столетия, за да се възприеме употребата на термина „*populus*“ и по отношение на другите народи¹².

Ако се направи един по-задълбочен прочит на съчиненията на Цицерон, в тях се появява понятието за общност на всички народи (*multa iura communia*) - както приятелски, така и враждебно настроени към Рим¹³. В края на Републиката при една вече формирана провинциална система, признаването на „свое право“ за всеки народ, с който контактуват римляните, очевидно е отражение не само на една политическа концепция, но и на една реална действителност¹⁴. Заради нея е въведена магистратурата на peregrinски претор през 242 г. пр. Хр., съответно е непрекъснато обновяване и обогатяване на преторския едикт. При цялостното изследване на правото от този период се приема, че концептуалното определяне на *ius gentium* следва една

¹¹ Вж. по-специално основното съчинение на KASER, M. *Ius gentium*, Köln Weimar Wien-Böhlau, 1993. Срв. и GROSSO, G., Gai, III, 133. – In: *Scritti storico giuridici*, t. i : Storia, diritto, società. Torino, 2000, p. 229- 234; FREZZA, P. *Ius gentium*.- In: RIDA, 1 (1949), p. 259 ss. ; LOMBARDI, G. Sul concetto di “*ius gentium*”, Roma, 1947; TALAMANCA, M. «*Ius gentium*» da Adriano ai Severi. –In: *La codificazione nel diritto dall'antico al moderno*, Napoli, 1998, 211 ss. ; FIORI, R. *Ius civile, ius gentium, ius honorarium: il problema della recezione dei iudicia bonae fidei*. – In: BIDR, 101-102 (1998- 1999) p, 165- 197.

¹² Вж. сборника със статии ORIGINES GENTIUM. Paris, 2001. Срв. и D. 1.1.1.4. (Ulpianus libro primo institutionum) *Ius gentium est, quo gentes humanae utuntur...*

¹³ Вж. Cic., *De off.* 3,108: *cum iusto enim et legitimo hoste res gerebatur, adversus quem et totum ius fetiale et multa sunt iura communia...*

¹⁴ Вж. SCHIPANI, S. *Riflessioni conclusive. Suis legibus uti/Avvalersi delle proprie leggi*. – In: *I diritti dei popoli indigeni in America Latina*. A cura di S. Lanni. Napoli, 2011, p. 439 ss. (= *El principio del suis legibus uti o del valerse de las propias leyes*. – In: *Roma e America. Diritto romano comune*, Vol. 31-32, 2011, p. 153 ss.), цитиран от САКОЧО, А. Римското право като общо наследство на човечеството. – In: *Iusromanum*, 2/2017, p. 4 ss. В интернет на <https://iusromanum.eu/documents/985691/3819843/%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BE%20%D0%A1%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D1%87%D0%BE.pdf/79e25049-0b3f-4cdc-b947-9a0cddb05cc4>

вече утвърдена практика. При това терминологично се използва понятието за “gens” като противоположно на “populus”, свързвано с римляните и тяхната държавност¹⁵.

Основният въпрос обаче, който трудно може да намери еднозначен отговор именно поради малкото сведения, запазени в правните източници от този период, е как римските юристи възприемат *ius gentium* - като част от своето право (*ius civile*) или като наднационално право¹⁶. Струва ми се обаче, че това е дискусия, която е основана на съвременните понятия за национално и международно право, респ. теориите и дискусииите относно тях¹⁷. Договорите с народите, с които римляните воюват или установяват мирно равноправни или неравноправни отношения, не могат да се приемат като международни договори в съвременен смисъл, нито като признаване на чужд суверенитет и държавност¹⁸. От друга страна, по това време понятието за право (*ius*) се свързва не само с частното право и само с римските граждани, а и с peregrinите, като при това урежда техния *status civitatis*, който има не само частноправни¹⁹, но и публичноправни измерения. При това в източниците не е изрично посочено, че *ius gentium* се прилага само по отношение на peregrinите, а не на “*omnes gentes quae legibus moribus reguntur*“, както твърди Гай²⁰. Наистина сведенията за това право са от класическия период, обаче именно с оглед на консерватизма и традиционализма на римските юристи едва ли е внесена някаква радикална промяна в понятието за правото на народите. Дори напротив, то се запазва в имперския период, независимо че понятията за *gens*, *populus* и *civitas* търпят сериозни политически и догматични изменения.

Наред с това пак Цицерон, позовавайки се на авторитета на автори от предходните епохи (*veteres*), разсъждавайки по съотношението между цивилното право и правото на народите, извежда аргументацията на *naturalis ratio*, която действа между всички хора²¹. На тази основа е развита и концепцията за естественото право (*ius naturale*), която виждаме в завършен вид у класическите юристи и възпроизведена в Дигестите²². Така се създава основанието правото на народите да се обвързва с

¹⁵ Относно значението на терминологията при формирането на римската държава и последващото развитие на понятията за *populus romanus*, *Quirites* и *SPQR*, съответно отграничаването от *gens* вж. FROMENTIN, V., GOTTELAND, S. (ED.) *Origines gentium*. Paris, 2001;

¹⁶ Вж. най-общо описание на дискусията у САКОЧО, цит. съч., с. 5 и сл.

¹⁷ Вж. в тази връзка статията на BISCARDI, A. *Gai 3, 134 e il diritto internazionale privato*. – In: *Estudios en homenaje al profesor F. Hernandez-Tejero, v. II*, Madrid, 1992-1994, p. 75-80.

¹⁸ В този смисъл и „наднационалността“ би следвало да се разглежда в конкретния политически и исторически контекст на Римската република и Принципата, е не според съвременните критерии. Вж. CATALANO, P. *Linee del sistema sovranazionale*. Torino, 1965, p. 5 ss.

¹⁹ Според KASER, *op. cit.*, p. 12 това е предимно частно право- той го нарича „*Privatrechtliche ius gentium*“.

²⁰ Вж. LOMBARDI, G. *Sul concetto di “ius gentium”*, Roma, 1947, 3 ss. и най-вече TALAMANCA, M. „*Ius gentium*“ da Adriano ai Severi. – In: *La codificazione nel diritto dall'antico al moderno*, Napoli, 1998, p. 191 ss.

²¹ Вж. Cic., *De off.* 3,69: *Nec quamquam video propter depravationem consuetudinis neque more turpe haberi neque aut lege sanciri aut iure civili, tamen naturae lege sanctum est*. Срв. и САКОЧО, цит. съч., с. 7 и сл.

²² Като обобщение на концепциите в романистиката относно *ius naturale* вж. BURDESE, A. s.v. *Ius naturale (diritto romano)* - In: *NNDI*, 9, 1957, 385 ss. Вж. и класическото съчинение на BIONDI, B. *La concezione naturalistica del diritto e degli istituti giuridici romani*, Milano, 1937, както и по-новите изследвания на FORSCHNER, B. *Law's nature: philosophy as a legal argument in Cicero's writings*. – In: *Cicero's law. Rethinking roman law of the Late Republic*. Edinburgh, 2016, pp. 50-67; AMUNATEGUI PERELLO, C.F. *On supernatural law: about the origins of human rights and natural law in Antiquity*. – In: *Meditationes de iure et historia. Essays in honour of Laurens Winkel*, Pretoria, 2014, p. 15-26; WALDSTEIN, W. *Sulla nozione di diritto naturale attraverso il diritto romano*. – In: *Saggi sul diritto non scritto*. Padova, 2002, p. 59-88; DIDIER, P. *Les diverses conceptions du droit naturel dans l'œuvre de la jurisprudence romaine des II-ème et III-ème siècles*. – In: *SDHI*, 47 (1981), p. 195-262

естествената справедливост в света, при която се зачитат определени отношения, макар и те да имат по-особено съдържание за хората, различно от това в природата ²³.

В Дигестите още в началния титул на книга I са включени няколко фрагмента от съчиненията на класическата римска юриспруденция, които дават ясна представа за развитието и финалното състояние на тази концепция, които си струва да проследим.

Самото определяне на *ius gentium* се предшества от определянето на правото като „*ars boni et aequi*“ (изкуство за доброто и справедливото) и на съотношението между *ius gentium* и *ius naturale*:

D.1.1.1. (Ulpianus libro primo institutionum) 3. *Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit: nam ius istud non humani generis proprium, sed omnium animalium, quae in terra, quae in mari nascuntur, avium quoque commune est. Hinc descendit maris atque feminae coniunctio, quam nos matrimonium appellamus, hinc liberorum procreatio, hinc educatio: videmus etenim cetera quoque animalia, feras etiam istius iuris peritia censi.*

4. *Ius gentium est, quo gentes humanae utuntur. Quod a naturali recedere facile intellegere licet, quia illud omnibus animalibus, hoc solis hominibus inter se commune sit.*

3. Естествено право е това, на което природата е научила всички живи същества: защото правото е присъщо не само на човешките същества, но е общо и за всички животни, които се раждат на земята и в морето, а също и за птиците. От него произтича съединяването на мъжа и жената, което ние наричаме брак, създаването на децата и тяхното обучение: и така виждаме че всички, дори и дивите животни признават и се подчиняват на това право.

4. Правото на народите е това, което човешките родове използват. И е лесно да се разбере, че то се отличава от естественото право, което се отнася до всички живи същества, докато (правото на народите) е общо само между хората.

Трябва да отбележим също, че именно естественото право винаги се счита за добро и справедливо и доколкото *ius gentium* се идентифицира с него, но с приложимост спрямо хората. Така то също се вписва в това определение, а следователно и в общото определение за правото, което Улпиан приписва на Целз ²⁴.

D. 1.1.11 (Paulus libro 14 ad Sabinum) *Ius pluribus modis dicitur: uno modo, cum id quod semper aequum ac bonum est ius dicitur, ut est ius naturale. Altero modo, quod omnibus aut pluribus in quaque civitate utile est, ut est ius civile.*

Думата „право“ (*ius*) се използва по различен начин: по един начин право се нарича това, което винаги е справедливо и добро, т. е. естественото право. По друг начин право се нарича това, което е полезно за всички или за

²³ Относно концепцията за природа вж. THOMAS, Y.P. *L'institution juridique de la nature (Remarques sur la casuistique du droit naturel à Rome)*. - In : *Revue historique de la Faculté de droit et des sciences juridiques*, 6 (1988), p. 27- 48; ID. *Imago naturae. Note sur l'institutionnalité de la nature à Rome*. - In: *Théologie et droit dans la science politique de l'État moderne. Actes de la table ronde de Rome (12-14 novembre 1987)*, Rome 1991. pp. 201-227 ; WALDSTEIN, W. *Natura debere, ius gentium und natura aequum im klassischen römischen Recht*. - In : *AUPA 52 (2007- 2008)*, pp. 429- 460. В същата насока е и изследването на ONIDA, P.P. *Prospettive romanistiche del diritto naturale*. Napoli, 2012.

²⁴ За единната концепция за правото и определението му като „изкуство за доброто и справедливото“ вж. VOGLI, P. *Ars boni et aequi*. - In: *In memoria di Gianbattista Impallomeni, v.II, INDEX*, 27 (1999), p. 1- 22. Срв. и изложението в монографията ми *Publicum ius*. София, 2016, с. 57 и сл. и цитираната там литература.

мнозинството в дадена държава, е
цивилното право.

В епохата на Юстиниан, когато се съставят Дигестите, плурализмът на източниците на правото постепенно е преодолян, като императорските конституции създават еднакви стандарти и регулиране за всички поданици на империята. Но компилаторите запазват класическите текстове относно трипартитното разграничение на правото не само от позициите на консервативно и традиционно мислене и уважение към създаденото от предците право. Те по-скоро наблягат на концепцията, че правото, такова, каквото е събрано в компилацията, е плод на многовековния опит на *iurisprudentes*, но и една универсална ценност, която действа не само в настоящето (т. е. през VI в.), но и в бъдещето. Това ясно е изразено от Юстиниан в конституцията *Tanta* от 18 декември 533 г. за утвърждаване и въвеждане в сила на закон на Дигестите. Императорът твърди, че „С отворена душа предлагаме на Всемогъщия Господ Бог този труд, съставен за да се прилага от хората, като е така изобилна Божията милост, благодарение на която приключихме успешно всички войни и се радваме на честит мир, и предлагаме едно най-добро право не само за нашето време, но и за бъдещето, както непосредствено, така и по-далечно“²⁵. На много други места в същата конституция императорът отбелязва, че кодифицираното от него право е извън конкретните времеви и пространствени граници (*in omne aevum valituras*), то е предназначено за всички хора и народи (*ad omnes orbis terrarum , omnes populos*), вкл. и извън границите на империята²⁶. Едва ли това може да се възприема като проява на всеобхватните амбиции и мегаломания на Юстиниан. Повечето автори приемат, че всъщност през VI в. Римската империя е значима политическа сила, но е осъзната и властта на нейното право, което се прилага не само на нейната територия, а и извън нея. В този смисъл концепцията за *ius gentium* е напълно адекватна на имперската политика, но и на действителното състояние на римското право, въведено в употреба както във варварските държави, възникнали на територията на Западната Римска империя, така и от много други народи, с които Източната Римска империя има постоянни политически и търговски контакти.

Цицерон, позовавайки се на *veteres*, разсъждава за съотношението между „свое“ и „чуждо“ или по-скоро естествено, универсално право²⁷. Спрямо него цивилното право се явява съставен елемент, но наред с него съществуват и правата на други народи и в известен смисъл те дори са извън системата на *ius gentium*²⁸. И в много други текстове се разсъждава за това съотношение, което във философски план силно е повлияно от римската интерпретация на гръцкия стоицизъм²⁹. Но все пак е основателно становището, че понятията *ius naturale*, *ius gentium* и *ius civile* имат предимно юридическо, а не толкова философско определяне, съответно значението им е на плоскостта на правото и неговото прилагане³⁰.

²⁵ Cost. *Tanta*, 12. *Omnipotentis Deo et hanc operam ad omnium substantiationem piis optulimus animis uberesque gratias maximae deitate reddimus, quae nobis praestitit et bella feliciter agere et honesta pace perpotiri et non tantum nostro, sed etiam omni aevo tam instanti quam posteriori leges optimas ponere* Вж. ARCHI, G.G. *Giustiniano legislatore*, Bologna, 1970, 192 ss.

²⁶ Вж. Cost. *Tanta*, 13; 18; 19; 21; 22; 23; 24.

²⁷ Вж. Cic., *De off.* 3,69.

²⁸ Особено ясно концепцията е изразена в Cic., *De off.* 3,5,23. **Neque vero hoc solum natura, id est iure gentium, sed etiam legibus populorum, quibus in singulis civitatibus res publica continetur**, eodem modo constitutum est, ut non liceat sui commodi causa nocere alteri.

²⁹ Вж. VANDER WAERDT, P.A. *Philosophical influence on roman jurisprudence? The case of stoicism and natural law.* – In: *Aufstieg II, Principat*, 36, 7, 1994, p. 4851- 4900 и цитираната там литература.

³⁰ G. FALCONE, *Il rapporto ius gentium-ius civile*, cit., 264 s. G. LOMBARDI, *Diritto umano e ius gentium*, In: *SDHI*, 16 (1950), 258

Развитието на Цицероновите възгледи е пречупено през практиката на peregrinския претор, но и на провинциалните управители и конституциите на принципсите, с които се уреждат както проблеми, характерни за отделни провинции, така и за всички, живеещи на територията на римската империя през този период. Така през II в. сл. Хр. Гай в своите Институции обобщава, като прави разграничението между цивилното право и правото на народите, като използва критерия за създаването на нормите :

D. 1.1.9 (Gaius libro primo institutionum) Omnes populi, qui legibus et moribus reguntur, partim suo proprio, partim communi omnium hominum iure utuntur. Nam quod quisque populus ipse sibi ius constituit, id ipsius proprium civitatis est vocaturque ius civile, quasi ius proprium ipsius civitatis: quod vero **naturalis ratio inter omnes homines constituit**, id apud omnes peraeque custoditur vocaturque ius gentium, quasi quo iure omnes gentes utuntur.

Всички народи, които се управляват от законите и обичаите, си служат било със съвето собствено право, било с правото, което е общото за всички хора. Така това, което всеки народ установява за себе си, т. е. което е собственото право на държавата, се нарича цивилно право, като присъщо на държавата: това, което е установено по силата на естествения разум между всички хора и което всички трябва да спазват, се нарича право на народите, сякаш от това право всички народи се ползват.

Следвайки логиката на Гай, цивилното право се създава по съответния за даден народ начин - било чрез гласуване в народните събрания, било като постановление на владетеля, облечен с власт от боговете или оправомощен от народа или аристокрацията да приема закони, но във всички случаи е продукт на публичната власт. Естествените закони се установяват спонтанно в отношенията в природата, респ. и между хората (*inter omnes homines constituit*). Тяхното спазване е въпрос на осъзнаване на полезността и обичайна практика и понеже са основани на естествения разум (*naturalis ratio*), то те се явяват всеобщи за всички хора³¹. Доразвивайки тази теза, Паул, който живее почти по същото време и твори в епохата на Септимий Север заедно с Улпиан и Папиниан, подчертава разграничението между естественото право, респ. и правото на народите, от една страна, като винаги добро и справедливо и по тази причина общоприложимо от всички хора, и цивилното право, създадено, за да е полезно на определен народ³². С тази позиция той сякаш се доближава до възгледите на Цицерон, според който цивилното право е част от общата маса на правото, основана на естествения разум, справедливостта и преценката за добро в най-общ план³³. В същия смисъл би трябвало да се тълкува и определението на Целз за правото въобще.

Много автори приемат, че въз основа на текста на Улпиан в D.1.1.1.2. *ius gentium* само към системата на частното право³⁴. Да разгледаме отново цялата съпоставка между публичното и частното право:

³¹ Вж. ARCHI, G.G. *Lex e natura nelle Istituzioni di Gaio*. – In : *Scritti di diritto romano*, v.I, Milano, 1981, p. 139- 171.

³² Вж. цитирания по- горе фрагмент от Паул- D. 1.1.11 (Paulus libro 14 ad Sabinum) *Ius pluribus modis dicitur: uno modo, cum id quod semper aequum ac bonum est ius dicitur, ut est ius naturale. Altero modo, quod omnibus aut pluribus in quaque civitate utile est, ut est ius civile.*

³³ Вж. в този смисъл по- подробно у CARDILLI, R. *Societas vitae in Cic. off. 3,70*. – In: *BIDR*, 105 (2011), p.192 ss.

³⁴ Тази теза е традиционна и има своите привърженици и в наши дни. Извън учебните курсове някои аспекти на актуалната дискусия, съответно съществуването на наднационално частно право в

D. 1.1.1.2.in fine (Ulpianus libro primo institutionum) ... Publicum ius in sacris, in sacerdotibus, in magistratibus constitit. Privatum ius tripartitum est: collectum etenim est ex naturalibus praeceptis aut gentium aut civilibus. Публичното право се състои в предписанията относно култа, свещенослужителите и магистратите. Частното право е съставено от три части: то е събрано от предписанията на естественото право, правото на народите и цивилното право.

Като основен аргумент се изтъква, че класическият юрист прави паралел между публичното и частното право на основата на три елемента, т. е. като се спазва някаква логическа симетрия. Но ако се разгледа по-детайлно стилистичното изразяване на биномията *ius publicum-ius privatum*, съпоставката всъщност е основана на разнородни критерии. Публичното право е описано според предметния обхват на нормите - то се състои (*constitit*) от предписанията относно култа, жреците и магистратите. Ако следва да се приложи същият критерий, то частното право би следвало да се опише като съставено от норми относно лицата, вещите и исковите, както е определено в Институциите на Гай и възпроизведено в Институциите на Юстиниан³⁵.

Частното право обаче в цитирания начален титул и фрагмент на Дигестите не е определено по еквивалентен на публичното право критерий. Улпиан отбелязва, че то е събрано (*collectum etenim est*) от предписанията на естественото, цивилното право и правото на народите. В този случай определението „*tripertitum*“ обаче не би следвало да се тълкува стриктно като свързано с определянето на три съставни части (*partes*), а по-скоро като три източника, от които се формират съответните регулативни масиви за частното право³⁶.

При този привидно несъгласуван начин на дефиниране на публичното и частното право акцентът, поставен от класическия юрист за частното право, очевидно е върху произхода на нормите, а не върху тяхното предметно съдържание.

Може да се потърси логиката на тази разнородност в различни насоки. От една страна, макар и да е познато разделението на частноправната материя на три, както е описано у Гай (и едва ли Улпиан не е запознат с него!), вероятно Улпиан иска да подчертае, че предметния обхват на частното право е необятен и динамичен и той не може, а и не трябва да бъде фиксиран. Публичното право се отнася до статуса на държавата и там е необходима особената стабилност на нормативната уредба. Частното право се отнася до интереса на частните лица и поради тази причина се налага пластичност на правното регулиране.

Наред с това Улпиан има предвид единствено римското публично право. То може да произтича само от божествената воля и съгласието между римските граждани, с което те установяват своя правопорядък. То е приложимо спрямо другите народи, включени в състава на империята, определяна като римския свят, който съществува в орбитата на римското право (*orbis Romanum, orbis iure Romani*). Това от своя страна води до едно малко по-различно от общоприетото понятие за „публично“ право, повече свързано с етимологията на лексемата „*publucus*“, която се извежда от понятието за

Средиземноморието е представена в едно от най-новите изследвания по въпроса на D'ALESSIO, R. *Flussi normativi nel Mediterraneo romano*. – In: *Diritti antichi percorsi e confronti*. Vol.I. Area mediterranea. 1. Oriente. Napoli, 2016, p. 333-360. Вж. и DI SALVO, S. *Ius gentium e lex mercatoria*. – In: SDHI, 80 (2014), p. 351-357. За по-старата литература вж. БОГОЛЕПОВ, Н.П. *Значение общенародного гражданского права (ius gentium) в римской классической юриспруденции*. Москва, 1876

³⁵IG.1.8 = IJ.1.12. *Omne autem ius, quo utimur, vel ad personas pertinet vel ad res vel ad actiones.*

³⁶ Вж. D.1.1.1.2 in fine (Ulpianus libro primo institutionum) ... *Privatum ius tripartitum est: collectum etenim est ex naturalibus praeceptis aut gentium aut civilibus.*

римския народ - „populus“³⁷, съответно възприемането единствено на валидността и приложимостта на римското публично право. В същия ред на разсъждения относно предполагаемо интерполираната част от D.1.1.1.2 за видовете полза, уреждана от правото, *utilitas publica* всъщност не се свързва с публичното, а с частното право³⁸. Тази концепция е напълно в синхрон с цитираните по-долу текстове, в които е определен предметния обхват на *ius gentium* и който се отнася както до публичноправни, така и до частноправни институти. Тези обаче, които са публичноправни, са по-близки до съвременните международни публични институти, но съвсем не се вписват нито в материята на римското сакрално и жреческо право, нито в тази относно римските магистратури.

В началото на III в., когато живее и твори Улпиан, а още повече в началото на VI в., когато император Юстиниан нарежда съставянето на Дигестите, *ius gentium* е вече утвърдена система от норми, прилагана масово в практиката на една огромна империя с разнородни локални правни системи и обичаи, но обединени от общата търговска практика и икономическа целесъобразност. Именно отварянето на римската държава към Средиземноморския свят и прилежащите му територии от Европа и Азия е свързано с частноправните отношения, където се търси универсалността, доброто и справедливото. По тази причина юристите, които се явяват жреци на справедливостта, както твърди Улпиан (D.1.1.1.1), трябва да съберат всички норми, свързани с *utilitas privata*, и да гарантират тяхното прилагане. Ако се приеме споменатата по-горе концепция, че и *utilitas publica* се отнася до *ius privatum*, то ние сме изправени пред едно различно възприемане на частното право. В него едни норми уреждат отношенията на частните лица, но с гарантиране на публичния интерес в по-общ план, а не само трети заинтересовани лица, а други са от значение само за конкретни индивидуални взаимоотношения. Именно в тази концепция се вписва определянето на предметното съдържание на *ius gentium*, съответно и релацията *ius naturale-ius gentium*.

Следвайки същата логика, разпоредбите на частното право нямат само „вътрешен“, строго римски характер, а са събрани и от естественото право, и от универсалните обичаи на другите народи. Споменаването на *ius civile* в случая е за пълнота и всеобхватност, но едва ли случайно Улпиан го е поставил на трето място в изброяването - *collectum etenim est ex naturalibus praecceptis aut gentium aut civilibus*.

Ако се върнем към цитирания и като мото фрагмент на Гай, възпроизведен и в D.1.1.9., там цивилното право е поставено на първо място. Паул пък поставя на първо място значението на термина „*ius*“ обвързано с *ius naturale*, съответно и с *ius gentium* (D.1.1.11, цитиран по-горе), а цивилното право се разглежда като отделен, обособен елемент от цялото, с конкретна полезност и адресати. Следователно можем да приемем едно развитие на концепцията към постепенно изместване на приоритетите в правата система и отваряне към универсалните норми, напълно естествено в условията на имперската държава, доминирана, но не и изцяло правно регулирана от Рим.

По същата причина за тях Улпиан не прилага и римския принцип за разделението на правната материя на лица, вещи и искове, тъй като той няма универсален характер и не може да се отнесе до естественото право, съответно и правото на народите³⁹. Ако се погледне текстът, който определя, макар и най-общо,

³⁷ERNOUT, A., MEILLET, A. Dictionnaire étymologique de la langue latine, Paris, 2001, v. Populus. Срв. и NOCERA, G. Il binomio pubblico-privato nella storia del diritto. Napoli, 1989; ID. Ius publicum e ius privatum secondo l'esegesi di Max Kaser.- In: SDHI, 68 (2002), p. 1- 54.

³⁸D.1.1.1. (Ulpianus libro primo institutionum) ... privatum (ius spectat) quod ad singulorum utilitatem: sunt enim quaedam publice utilia, quaedam privatim. Вж. по- подробно аргументацията по тези въпроси в монографията ми Publicum ius, цит. съч., с. 75 и сл.

³⁹Нито един от трите компонента, които според Гай са предмет на уреждане от частното право, не може да бъде възприет по отношение на естественото право- *persona* и *res* се отнасят само за хората, а *actiones*,

предметното съдържание на *ius gentium* (при това той не е подбран случайно от компилаторите на Дигестите!), то доказателството за изложените по-горе твърдения е очевидно:

D.1.1.5 (Hermogenianus libro primo

iuris epitomarum) *Ex hoc iure gentium introducta bella, discretæ gentes, regna condita, dominia distincta, agris termini positi, aedificia collocata, commercium, emptiones venditiones, locationes conductiones, obligationes institutæ: exceptis quibusdam quæ iure civili introductæ sunt.*

По силата на правото на народите е уредена войната, разделението на народите, управлението на държавите, собствеността, границите на имотите, построяването на сградите, търговията, продажбите, наемите и установяването на всякакви задължения: с изключение на тези, които са установени от цивилното право.

Хермогениан създава своите съчинения по право почти един век след Улпиан, в началото на Късната империя, наричана също в романистиката Доминат⁴⁰. Към този момент въпросът за разграничаването между римски граждани и чужденци е вече на съвсем друго ниво, имайки предвид *Constitutio Antoniana* от 212 г., с която е постановено римско гражданство за всички живеещи на територията на империята лица⁴¹. Още два века по-късно, при съставянето на Дигестите, определението на Хермогениан е включено като безусловно приложимо. Това дава основание на повечето романисти да приемат универсалния характер на концепцията за естественото право и правото на народите, обвързана със задачите и целите, които Юстиниан поставя при кодифицирането на римското право.

Според Хермогениан единството на правото се проявява на всяко ниво, вкл. и по отношение на *ius gentium*. Междудържавните отношения, към които се отнася правото на войната, зачитането на суверенитета, държавните граници, управленската структура и упражняването на публичната власт у другите народи са поставени наравно с най-ярко проявените и с универсална уредба отношения на собственост, съответно зачитане на границите на имотите, застрояване, търговски отношения и всякакви задължения. Към тях следва да се добавят и урежданите от естественото право

дори и прилагани за чужденците, са обвързани с римската юрисдикция, съответно не може да се признае универсална юрисдикция, прилагана само за регулираните от *ius gentium*, нито да се допусне юрисдикцията на други държави по отношение както на съответните граждани, така и на римляните и други чужденци.

⁴⁰ Aurelius Hermogenianus или само Hermogenian е римски юрист и висш имперски служител (*magister libellorum/a libellis* (в периода 293–295 г.), *prefectus praetorium* (в периода 295–?300 г.), *proconsul Asiae* (две години в периода 300–305 г.) и *prefectus urbi* (30 октомври 309–28 октомври 310 г.) по времето на управление на император Диоклециан (284–305) и следващите тетрарси. Той е автор на съчинението *Iuris epitomarum libri VI*, от което е цитирания фрагмент, но повече е известен със съставянето на компилация от императорски конституции, наречени *Codex Hermogenianus*, която няма официален характер (т. е. не е утвърдена с императорска конституция и обявена за задължителна, макар и да е съставена от имперски служител и вероятно в рамките на службата му). Вж. по- подробно за него HONORÉ, A. M. *Emperors and Lawyers*, Second edition, completely revised, with a Palingenesia of Third-Century Imperial Rescripts 193–305 AD. Oxford, 1994, p. 163–180 и 191ss. , както и относно *Codex Hermogenianus*- SPERANDIO, M.U. *Sullo scopo delle codificazioni tardoantiche*, v.I. I “codices“ dell'eta diocleziana. – In: AARC 7.2. (2010), p. 975–997; LIEBS, D. *Hermogenians Iuris Epitome*, Göttingen, 1964; DOVERE, E. *De iure: l'esordio delle Epitomi di Ermogeniano*, Napoli, 2005, p.115–130.

⁴¹ Най- общо относно *Constitutio Antoniana* вж. WOLFF, H. *Die Constitutio Antoniniana und Papyrus Gissensis* 40. Koeln, 1976; TORRENT, A. *La Constitutio Antoniniana : Reflexiones sobre el papiro Giessen 40 I*, Madrid, 2012 и цитираната там литература.

Вж. и текста на конституцията RICCOBONO, S. *Fontes iuris Romani antejustiniani*, I, Firenze, 1941, pp. 445–449.

отношения на брак и създаване, отглеждане и възпитание на поколението (D.1.1.1.3) и робството и освобождаването от него (D.1.1.4).

Очевидно критерият за интереса в случая въобще не се разглежда, което се явява потвърждение на изводите, че той се отнася за частното право, а не за разграничаването на публичното от частното право. Универсален интерес имат всички народи да се подчиняват на изброените норми, които създават рамката на правовата държава. То е подчиняването, зачитането на властта на законите и обичаите, което Гай точно определя за белег на цивилизованост на народите. Следователно може да се подкрепи позицията за единството на правото, което може да бъде разделяно на публично и частно само от гледна точка на изучаването и изследването му, частноправната уредба следва интереса на общността и след него - интереса на отделните индивиди.

От тази позиция, представена в настоящото съчинение, може да се разглежда и правото на народите, което има три характеристики:

- то е „другото“ право, противопоставеното на *ius civile*, т. е. на присъщото и създадено само от и за римляните право⁴²;
- то е едновременно и публично, и частно право;
- то е отражение на естествения порядък, установен за всички живи същества.

Правото е установено не само за себе си, а да защитава определен интерес - колективен или индивидуален. Това се отнася и до *ius gentium*, което се признава от римската публична власт, но за да бъде в полза на хората. Именно от тази позиция уредбата на частните отношения произтича и от него, както и от цивилното и естественото право. Римските юристи на прагматично ниво определят съдържанието на отделните норми и институти, които изграждат системата на това право, което е твърде необходимо при изграждането на провинциалната система по времето на късната Република и на Империята от I в. сл. Хр. насетне. Правото на народите е гаранция не само за римските граждани, напускащи под различна форма пределите на Италия, но и за чужденците, които също пребивават и осъществяват търговска или стопанска дейност както в Италия, така и в другите провинции на империята, извън пределите на своята родина. В рамките на огромната държавна територия, формирана чрез завоюване на Средиземноморието, в периода от I в. пр. Хр. насетне започва ускореното движение на хора, стоки и капитали, което е античният вариант на съвременните междудържавни отношения. И така както съвременната юриспруденция търси пътищата за създаване на единно европейско право, така и римляните са вървели по своите пътеки към създаването на правно единство⁴³.

Един от основните проблеми на създаването на единно европейско право е откриването на баланса между общите регулации и националните правни системи, респ. определяне на пределите на тяхната автономност. На плоскостта на римската правна цивилизация това е изграждането на съотношението между *ius gentium* и *iura peregrinorum*, както се наричат правните системи на другите народи.

Гай в D.4.5.8., който е част от коментара му към провинциалния едикт, счита, че естественото право, което е в основата на *ius gentium*, респ. обосноваването на правоотношенията въз основа на него, не може да навреди (в смисъл да се

⁴² В тази насока вече е преодолено схващането, че *ius gentium* е призната от римляните система от норми, т.е. част от правото на римския народ, като именно на това основание то се разграничава от съвременното международно частно право. И Цицерон, а по-късно Гай, Паул и Улпиан достатъчно ясно отделят тези две правни системи и дори в по-широк план би могло да се твърди, че цивилното право е включено в една универсална правна материя, обхваната от правото на народите, а не обратното.

⁴³ Срв. LAGHMANI, cit., p. 4 ss. и цитираната там литература.

противопостави) на националното (цивилното) право⁴⁴. Становището му е напълно обяснимо, особено като се има предвид необходимостта да се обоснове приоритета на римското право пред провинциалните правни системи.

Формирането на правото на народите обаче не е еднопосочен процес. При паралелното съществуване на цивилното право и правните системи на народите в провинциите, които се наричат „*iura peregrinorum*“⁴⁵, се извършва безпрецедентен правен обмен, който има и своите политически основания и последици. Макар и с подчинено положение, както е видно и от самия термин „*iura peregrinorum*“, това право в своята съвкупност оказва моделиращо влияние върху римското право, прониквайки през преторската практика по времето на Републиката и през императорското законодателство от I-II в. насетне. От предоставянето на *Ius Latii* на отделни муниципии или провинции до обявяването на всеобщо римско гражданство с *Constitutio Antoniana* през 212 г. сл. Хр. се изминава път, съизмерим със съвременните процеси на хармонизиране и унифициране на правото в рамките на ЕС. В тази връзка може да се търси приемственост в идеята за единното гражданство, която се реализира практически с едикта на император Каракала, макар и той да е замислен като средство за постигане на по-тесни, предимно фискални цели. Но дори и в този аспект създаването на общностно данъчно право, респ. неговото изследване в историко-сравнителен план, също имат своето актуално звучене.

Преди да се потърси разрешаването на проблема за гражданството, още в края на Републиката, в условията на развиващата се провинциална система Цицерон изгражда теорията за *Roma communis patria*, в чиято основа е връзката на лицето не с държавата по произход, а с тази, чието гражданство е придобило⁴⁶. Специфичното двойно гражданство се запазва още столетия, като в частноправните отношения страните дори уговарят приложимо право⁴⁷.

Единното римско гражданство се явява важно средство за установяване на равнопоставеността в социален, икономически и политически план на всички свободни лица (с изключение на *dediticii*), което, от своя страна, води до създаване на унитарна държава с единно и универсално право като предпоставка за по-нататъшното икономическо и политическо развитие на държавата⁴⁸. Неслучайно и Улпиан използва едно ново понятие-*orbis romanus*, като с това отграничава империята от *res publica* и *res romana*. Отново са нужни столетия, за да се изгради единното понятие за държава под ръководството на императора, за което Юстиниан отново използва термина „*res publica*“. От тази гледна точка темпоралната съизмеримост на процесите, протичащи в Античността и в съвременната епоха, е твърде различна, но и в двата случая единството на правото и на общността не се постигат нито бързо, нито само със законодателни мерки.

⁴⁴ D. 4.5.8 (Gaius libro 4 ad ed. prov.) ...quia civilis ratio naturalia iura corrumpere non potest. Относно по-старата концепция за връзката между естественото и цивилното право вж. съчинението на SAMUEL VON PUFFENDORF, преведено на италиански от Giovanbatista Almici- Il diritto della natura ed ellegenti, Venezia 1757.

⁴⁵ Срв. по-подробно у ДОЖДЕВ, цит., с.269 и сл.

⁴⁶ Срв. Cic., De leg., 2.2.5; De leg. agr., 2.32.86; Pro Balbo, 11.28 - Duorum civitatum civis noster esse iure civili nemo potest. Вж. подробно въпроса у TALAMANCA, M. Lineamenti di storia del diritto romano. Milano, 1989, p.517; ID., Istituzioni di diritto romano, p.113-116.

⁴⁷ Срв. ARANGIO-RUIZ, V. Sul problema della doppia cittadinanza nella Republica e nell'Impero romano, in: Scritti Carnelutti. Vol. IV, Milano, 1950, p. 53-72; DE MARTINO, F. Storia della costituzione romana. Vol. II, Napoli, 1975, p. 773-777. Особено ясно това е засвидетелствано в Tabula Banasitana - вж. ENZENNAT, J., MARIOU, J. Inscriptions antiques du Maroc. Paris, 1982, vol. II, p. 69-157.

⁴⁸ Вж. D.1.5.17 (Ulpianus libro 22 ad ed.) In orbe romano qui sunt ex constitutione imperatoris antonini cives romani effecti sunt. Вж. някои обобщения у BANCALARI, A. La Constitutio Antoniana: aproximaciones, significado y características. - In: Semanas de Estudios Romanos, Valparaiso. 9 (1998), p. 57-67.

Съществува разбиране, че смисълът на конституцията на Каракала е да се наложи римското право като единствено валидно, задължително и официално право за всички жители на империята, при което се среща значителна съпротива от страна на провинциалите, отстояващи местните закони и традиции. Последователите на Митайс приемат, че *Constitutio Antoniana* имплицитно съдържа отмяната на дуализма и налагането на универсалното римско право, тъй като римските граждани не могат да се подчиняват на чуждо право⁴⁹. Уникалността на римското право и дерогирането на другите правни системи обаче не са изрично обявени. Самото римско право към началото на III в. е твърде далече от своя граждански първообраз, правото на народите вече има трайно присъствие и това законодателно решение не би трябвало да води до болезнени конфликти. Но трудният път на това налагане е засвидетелстван в редица исторически съчинения и речи на оратори и политици от епохата, а многократното подчертаване на изключителността на *ius romanum* доказва липсата на единство на практическо ниво и отстояването на местното право и традиции. Римските императори включват в действие и политическия арсенал, свързан с *rex romana, Roma aeterna, orbis Romanus* и пр., но римското право бавно отвоюва своето място в провинциите. Именно в тази връзка се налага и издаването на редица конституции, които, подобно на преторското право, като по-нови норми отменят старите и въвеждат новите правни порядки.

Улпиан твърди, че правото на народите се отнася до хората в отношенията помежду им (*hoc solis hominibus inter se commune sit.*). В тази концепция се съдържа първообразът на принципите на съвременното международно право. Римляните по свой начин достигат до избягване на колизията между националния суверенитет и субективните права на гражданите на различни държави. Твърде априорно би било да се приеме, че в класическия период големият римски юрист възприема съществуването на наддържавно, в смисъл на международно, право. За такова осъвременяване на древните понятия и лексика няма достатъчно основания. Същевременно общите правни обичаи, скрепени от публичната власт, която ги включва чрез дейността на претора в системата на обективното право, в действителност създават универсално регулиране на отношенията между хората. В случая това е приложимо за цивилизованите народи в Средиземноморския регион, но от определена позиция може да се направи и аналогия с така желаното общо право в рамките на Европейската общност в съвременните условия.

По принцип общуването между народите в древността е свършено различно от това в модерните времена, следователно постигането на общо регулиране на отношенията между хората в даден регион, та дори и в рамките на една империя, е значително постижение. В тази посока могат да се търсят и отправните позиции за създаването на европейската правна идентичност - въз основа на трайната и непротиворечива практика, чрез решенията на юрисдикционните органи и във връзка с практическата необходимост. Основната тенденция в римското право за избягване на властническото налагане на норми, които не са проверени от практиката, може да бъде добра идея за създаването на общото европейско право.

Детайлното изследване на римското публично право и системата на източниците му биха могли да дадат отговор и на въпроса за начините на постигане на единство в правната материя - постепенно, с проучване на икономическата и социалната среда, с умело провеждане на непротиворечива политика, с ясно съзнаване на външнополитическото състояние и отношение към реформите и пр. Римската държавна и правна история изобилстват с примери в тази посока, а темповете и методите на

⁴⁹Един от най-сериозните поддръжници на тази теза е ARANGIO-RUIZ, V. L'application de droit romain en Egypte après la Constitution antonienne. - In: Bulletin de l'Institut d'Egypte. 29 (1946-7), p. 83-130.

осъществяване на публичноправните реформи в Рим могат да бъдат сериозен повод за размисъл в наши дни.

4. Съдържанието на израза „*ius gentium europaeum*“

Въз основа на римскоправните разрешения и идеята за универсално право на народите би могло да се възприеме терминът „*ius gentium europaeum*“, макар и той да не е с автентичен латински произход. Наред с това, като се има предвид самостоятелността на отделните национални правни системи, както и обстоятелството, че не всички държави от континента Европа са обхванати от Европейския съюз, сякаш не би следвало това название да се генерализира за някакво наднационално право, валидно за целия континент. Самите римляни не са делили народите на европейски и други, нито на такива, с които имат политически отношения - Гай говори за всички народи, подчинени на законите и правото, т. е. представя една глобалистична концепция за правовата държава и правовия ред.

Ако все пак названието се обвърже с Европейския съюз, който самият има такова обобщено наименование, макар и да не обхваща цяла Европа нито в настоящия момент, нито в перспектива, то изглежда логично, доколкото регулациите на самия Европейски съюз се спазват не само от държавите членки, но и от другите държави по повод на конкретни взаимоотношения с тях. Терминът може да се използва за означаване на общото право за голяма част от народите в Европа, обединени в ЕС, стига обаче да се уточни степента на единство на правната уредба и съотношението ѝ към разнородните национални правни системи. В тази връзка разграничаването на *ius gentium* и *ius civile* древноримския контекст може да има основополагащо значение.

В настоящия момент в Европейския съюз все още е актуална дискусиата във връзка с необходимостта и възможността за формиране на единно европейско право, за създаване на европейска правна идентичност при намаляване, но запазване на спецификите на отделните национални правни системи. Необходимостта от такова начинание се обосновава с безпрецедентното движение на хора, стоки и капитали между държавите в Европа, във или извън институционалните рамки на ЕС. Счита се, че хармонизацията на националните правни системи е предпоставка за изграждането на европейското икономическо пространство, но тя се схваща по различен начин както на догматично, така и на структурно ниво, и това поставя редица проблеми.

Съвременното правно развитие е свързано с определяне на идентичността на правните системи, която, по всеобщото мнение, е ненужно и дори твърде опасно да се отрича. Същевременно изискванията за опростяване на нормативната уредба и процедурите, свързани с икономическите и социалните процеси в съвременна Европа, водят до преодоляване на различията и сближаване на националните правни системи, особено в определени отрасли на правото⁵⁰.

Юриспруденцията обаче се въздържа от дефинитивно становище по въпроса за изграждането на единно европейско право. В този смисъл се прави сравнение, че дори в материите, в които е постигната хармонизация, общностното право се възприема като острови в морето на националното право. Тук, разбира се, остава основният въпрос доколко дадена материя е част от брега или от откритото море⁵¹. Анализаторите

⁵⁰Срв. по въпросите на хармонизацията ZIMMERMANN, R. Roman Law and Harmonisation of Private Law in Europe. - In: Towards a European Civil Code. Arthur S. Hartkamp, Martijn Hesselink, Joustra Carla (eds.). Nijmegen, 2004, p. 21 ss.

⁵¹ Вж. KÖTZ, H. Rechtsvergleichung und gemeineuropäisches Privatrecht.- In: Peter-Christian, Müller-Graff(ed.). Gemeinsames Privatrecht in der Europäischen Gemeinschaft., 2nd ed., 1999, p. 151, цитиран с коментар на ЦИММЕРМАНН, Р. Римское право и гармонизация частного права в Европе. - В: *Ius Antiquum* 15 (2005), с. 156 и сл., бел. 12.

критикуват редица регламенти и директиви, които постигат съмнителни резултати и допълнително усложняват нормативната уредба - както в терминологичен план, така и субстанциално⁵². Дори съставянето и публикуването на принципите в различните сфери на европейското частно право, като предварителен етап от кодифицирането му, все още поражда някои проблеми⁵³. Създаването на обща Конституция на Европа все още е проект с неясен финал⁵⁴.

Унифицирането чрез кодификация е въпрос, поставян в периода на буржоазните революции и съставянето на големите граждански кодификации на Франция и Германия, с които се осигурява националното обединение и идентичност. Но този въпрос не следва да се пренася автоматично в съвременните условия, в които все още не е създадена общеевропейска идентичност, категорично подкрепена от всички държави в общността. Правната унификация невинаги води до този резултат, но може да бъде едно от стъпалата, по които той да се постигне. Друг въпрос е доколко настойчивият стремеж на Европейския парламент е в синхрон с политическите виждания в отделните държави-членки.

Не са малко привържениците и на едно друго становище, което поставя под съмнение необходимостта от формиране на общо европейско право. Те считат, че хармонизацията, унификацията и създаването на обща конституция или на общ граждански кодекс на обединена Европа е задача немислима - колкото исторически несъстоятелна, толкова и невъзможна от правна гледна точка⁵⁵. Един от аргументите е свързан с идеята за съставянето на федерален кодекс в САЩ. След напразни теоретични и практически усилия, в продължение на повече от половин век, тя е изоставена, тъй като икономическите и социалните условия и традиции в различните щати са толкова разнородни, и се развиват така неравномерно, че дори в рамките на една и съща държава подобна унификация е невъзможна.

Същите автори възприемат и философската идея, че стабилността на една система не е в нейното еднообразие, а в нейното динамично равновесие, в противодействието и съгласуването на тенденциите за разрушаването ѝ. Различията между отделните правни системи не трябва да се заличават, а на основата на реципрочно разбирателство да се изгражда общностно право, което има само отделни зони на припокриване, определяни от взаимния интерес. Концепцията, лансирана предимно в компаративистиката, се развива и чрез тезата, че без различия и разнообразие няма основа за сравняване и разбиране, нито за развитие.

Колкото и да се отхвърля от привържениците на унификацията на европейското право, тази теза е подкрепяна и от съществуващата практика. Практика, която все повече разширява „островите“ на общностното право в морето на националното право,

⁵² Юристите-лингвисти към институциите на ЕС най-добре знаят каква е цената да се постигне нормативен текст, който да има еднакво съдържание и значение за всички държави, при целия калейдоскоп на национални особености във всяка материя. Срв. и CORNU, G. *Linguistique juridique*. Paris 2005, p. 7 ss.

⁵³ Срв. напр. LANDO, O., BEALE, H. (eds.). *Principles of European Contract Law. Parts I and II*. 2000; LANDO, O., CLIVE, E., PRÜM, A., ZIMMERMANN, R. (eds.). *Principles of European Contract Law. Part III*. 2003, с превод на български на сайта:

http://frontpage.cbs.dk/law/commission_on_european_contract_law/Bulgarian.doc

⁵⁴ Конституцията за Европа (Европейска конституция) е официално Договор, установяващ Конституция за Европа (Treaty establishing a Constitution for Europe), подписан през 2004 г. и предвиден да влезе в сила на 1 ноември 2006 г., ратифициран от 18 страни-членки на ЕС, отхвърлен с референдум от 2, и с отложена ратификация за неопределено време от 7. След ревизия и нов Договор от Лисабон от 2007 г. Конституцията отново е блокирана с отхвърлянето ѝ от Ирландия с референдум през 2008 г.

⁵⁵ Срв. по-подробно становището на PUGSLEY, D. *L'Europe: identité et diversité*. - In: *Actes du Colloque „Droit romain et identité européenne“*. RIDA, Supl. aut. 41 (1994), p. 163 ss., което има многобройни привърженици и в наши дни.

така че в някои материи те са вече полуострови или дори са се слели със сушата, ако използваме цитираното по-горе сравнение на Хайн Кьоц.

В контекста на тези две становища се поставят въпросите относно ролята и мястото на римското право при формирането на унифицирано (макар и в различна степен за отделните отрасли) общо европейско право:

доколко то може да съдейства за създаване на европейска правна общност както на нивото на позитивното право, така и на нивото на правоприлагането и правната теория;

възможно ли е да се говори за нов разцвет на римскоправната традиция и как положителната тенденция и интерес към римското право могат да излязат извън тесните граници на романистиката, да бъдат възприети не само от съвременната юриспруденция, но и от студентите, от обществеността, дори на политическото ниво на нормотворчество в национален и европейски мащаб.

За отговора на тези въпроси не е нужна апологетика на римското право. В течение на столетия то е доказало своето място и роля при формирането на европейското право⁵⁶. Достатъчно е да се направи исторически и сравнителен анализ на изходната позиция, от която се формират правните семейства на съвременна Европа, да се елиминират натрупаните през вековете различия между държави и народи, за да се открие значението на римското право и ролята му в процеса на изграждане на общо европейско право. Това обаче следва да се осъществи по-скоро на ниво идеи и принципи на древното право, а не във връзка с конкретно взаимстване на юрисдикционни или юриспруденциални разрешения. Всъщност не са малко и примерите, в които имаме пряко възпроизвеждане на римскоправни норми в съвременните законодателства (при единствената специфика на изразяването със средствата на модерната правна лексика и стилистика). Както отбелязва иронично Цимерман, едва ли чиновниците и политиците в Брюксел, в процеса на създаването на директиви и регламенти, черпят вдъхновение от Юлиан, Папиниан, Лабен или Квинт Муций Сцевола, а ако можеха да го направят, едва ли така безогледно щяха да отстояват законодателството като единствен път за установяване на европейско правно единство⁵⁷. От римското право могат да се почерпят идеи за унифициране въз основа на правната теория и съдебния прецедент, които са от съществено значение за формиране на западната правна традиция. В тях би могло да се потърсят и разрешения за по-леко, тоест обществено и политически по-поносимо, преодоляване на националната фрагментарност по пътя към изграждане на единни пространства в европейското право.

Цимерман в много свои съчинения за влиянието на римското право върху съвременното европейско право използва основната теза, че европеизацията всъщност е реевропеизация на частното право. Тя е основана на общоевропейската правна култура, съсредоточена около юриспруденцията и съдебната практика, и е онази потенциална велика обединителна сила, която може да създаде желаната европейска идентичност. И други съвременни автори, които поставят въпроса за влиянието на римското право върху европейското, се движат в кръга, очертан от позитивното право, прецедентната техника и правната теория. Във всеки от тези елементи, поотделно или

⁵⁶ Срв. STEIN. Op. cit.; ZIMMERMANN, R. Roman Law, Contemporary Law, European Law, cit.; както и PARICIO, J., FERNANDEZ-BAREIROA. Historia del derecho romano y su recepcion europea. 6eed., Madrid 2002.

⁵⁷ Срв. ЦИММЕРМАНН. Цит. съч, с. 158-9, бел. 23.

заедно, се търси панацеята за изграждане на европейското право въз основа на европейската правна традиция⁵⁸.

Романистите поддържат аналогична позиция. Приема се, че пътищата на сравняване, респ. на установяване на влиянието на римското и европейското право, са в 3 насоки:

- догматична - свързана с изучаването на термините, понятията, принципите и правилата, конкретните разрешения на общите и особените хипотези, вътрешното структуриране на правните отрасли и правните институти, и определянето на универсални модели;
- историческа - свързана с изучаването на източниците на римското право, поставянето им в конкретната историческа среда, изследването на нормативната политика, икономическите и социалните фактори за формирането на конкретни правни разрешения и пр. Тя включва и сравнително изследване на институциите в тяхната еволюция, на принципите на държавното структуриране и съпоставянето им с практическата реализация в различните епохи;
- интердисциплинарна - свързана с анализа на действителните фактори, които провокират развитието на римското право, отношенията на индивида, семейството и обществото, на политиката, която се отразява върху правното регулиране - все проблеми, разглеждани от политологията, социологията, икономическата теория, социалната психология и философия, за да се разкрие мястото на правото в системата от обществени регулатори, ефективността му и насочеността му към развитието на обществото като цяло.

При съчетаването на тези насоки на сравнение може да се постави и различна относителна тежест на позитивноправното или на компаративистичното изследване, да се съсредоточи вниманието върху отделни прави институти, върху механизма на правно регулиране като цяло и пр. Независимо от подхода, има достатъчно основания, за да се осъществяват такива изследвания. В крайна сметка се потвърждава и позицията на Йеринг за Древния Рим, който трикратно е доминирал в историята на европейската цивилизация - чрез силата на своите легиони, чрез римокатолицизма и чрез своето право, което съдържа актуални елементи и в наши дни.

През последното десетилетие, в синхрон с изграждането на общностното право, все повече съчинения се посвещават на римското право в общия европейски контекст. В него се търси панацеята за преодоляване на различни проблеми, дори и те да са несъизмерими с древността. Най-общо се признава, че римското право възкръсва за нов живот, че то съдържа модели, които могат, дори и само на идейно ниво, да се използват в съвременните условия за изграждане на единно европейско правно пространство като основа за по-нататъшното развитие на общността.

В този смисъл Франц Виакер отбелязва, че историческите модели, които обхващат и римското право, не биха могли да са ключ за конкретно разрешаване на съвременните проблеми, свързани с унифициране на европейското право, но те могат да подскажат рационални идеи за преодоляване на различните тенденции, съдържащи се в тях⁵⁹. Авторът предлага основните насоки за по-задълбочен анализ на три исторически модела за унифициране на европейското право:

- гръко-римският модел, който в последната си фаза е моделът на римската империя, просъществувала на изток до XV в., със сериозни отражения и в образуваните на Запад варварски държави;

⁵⁸ Срв. напр. BERMAN, H.J. Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition. Harvard 1983; CORTESE, E. Il Rinascimento giuridico medievale. 2e ed., Roma, 1996.

⁵⁹ Срв. WIEACKER, F. Historical Models for the Unification of European Law. - In: Perspective formality and normative rationality in modern legal systems: festschrift for Robert S. Summers, Berlin, 1997, p. 297-306.

- моделът на каноническото право с обединяващата му мисия през цялото Средновековие и
- макар и с по-ограничена степен - моделът на създадените през XIX в. в централна Европа Германска гражданска кодификация и гражданска кодификация на Швейцарската конфедерация.

5. Заключение

В исторически план еволюцията от плурализъм към правна хомогенност е дълъг и сложен процес. Понякога той е стихийно развиващ се под напора на политическите амбиции или неумолимите икономически закони, но постигнатите резултати обикновено са нетрайни. От значение е да се идентифицират двигателите на процеса, да се овладее управлението му и да се предприемат систематични и последователни мерки за установяване на единството. Доминирането на унификационната или дивергентната тенденция в различните етапи са по-скоро полезни като цяло за общата еволюция на процеса, отколкото негови акселератори или инхибитори. В този процес не бива да се забравя и ролята на единния език, валута, мерни единици и пр.

В древността, а и в съвременните условия най-трудно е преодоляването на традиционното национално правосъзнание, което слага своя отпечатък върху процеса на създаването на общо, но все пак непознато и сякаш чуждо право. Все по често в научните среди, но също и в дидактичната литература се поставя въпросът за римскоправните основи на съвременното право - но не само в исторически, а и в субстанциален план⁶⁰. Централното място, което се дава на кодификациите от XIX-XX в., сякаш придава на римското право значение само на исторически феномен, напълно чужд на съвременната правна реалност. Но познаването на корените на съвременното право не е въпрос само на „генеалогия“, а на основната „граматика“ на правните системи, която ни дава възможност да разбираме по-добре особеностите на отделните национални правни системи и оттам - да търсим позициите на сближаване и уеднаквяване. Както твърди Pichonna⁶¹, напълно очевидно е, че римското право в автентичния му вид не се прилага в наши дни, но понятията, догматичните категории, върху които е построена римскоправната система, римската матрица на съвременните правни системи трябва да се „декодира“, да се изчисти от нейната историческа конкретизация и да се използва за актуалните цели на европейското право. Това обаче се отнася не само за частното, но и за публичното право и става особено актуално в момента, когато дори националното конституционно право се „отваря“ и понятието за Конституция придобива наднационално значение.

В заключение считам, че ако изследването на римското право на народите (*ius gentium*) има своето място и в наши дни, то е не само от позицията на историята на правото, а в много по-тясна връзка с теоретичните концепции за правото, но и със съвременните идеи за неговото развитие. То е от значение както в национален план, така и в рамките на едно по-глобално конструиране на правното пространство. Така не само терминът, но и съдържанието на все по-налагащото се понятие „*ius gentium egoraeum*“ имат в своята основа концепцията за *ius publicum romanum* и нейната реализация в Древния Рим и в следващите епохи.

⁶⁰ Чудесен пример в това отношение е учебникът на PICHONNAZ, P. *Les fondements romains du droit privé*, Zurich, 2008. Вж. и ZIMMERMANN, R. *The law of obligations: roman foundations of the civilian tradition*, 2e ed., Oxford, 1997; RAMPELBERG, R.-M. *Repères romains pour le droit européen des contrats*, Paris, 2005; HARKE, J.D. *Römisches Recht*, München, 2008.

⁶¹ Вж. Pichonna. *Op.cit.*, p.5.